

سیر تحول خوشنویسی در سکه‌های اسلامی از قرن اول تا هشتم هجری قمری

چکیده

هنر خوشنویسی اسلامی به دلیل کاربرد برای نوشتن آیات قرآنی در طول چندین دهه، در میان مسلمانان گسترش یافت، بنابراین در شناخت تاریخ هنر اسلامی پرداختن به این هنر اهمیت دارد. یکی از مهم‌ترین منابع در مطالعه هنر خوشنویسی اسلامی، سکه‌ها هستند. عواملی چون ممنوعیت تصویرگری در میان مسلمانان و همچنین رقابت با امپراتوری بیزانس، موجب ضرب سکه‌های اسلامی از قرن اول هجری قمری شد. سکه‌های اسلامی شامل نام حکام، آیاتی از قرآن، عبارت شهادتین و برخی اطلاعات اداری هستند. در واقع ویژگی خاص سکه‌های اسلامی ایجاد متن در فضای اندک و دایره‌ای سکه بوده که البته محدودیت‌های خاصی برای هنرمندان خوشنویس ایجاد می‌کرد. صنعتگران و هنرمندانی که در زمینه ضرب مسکوکات فلزی مشغول به کار بوده‌اند، در طول ادوار مختلف اسلامی همگام و همراه با تحولات خطوط در سایر زمینه‌های هنری پیش رفته و نوآوری‌های هنری را سبب گشته‌اند. این نوشتار بر آن است تا با تکیه بر سکه‌ها به هدف خود که سیر تحول خوشنویسی در سکه‌های قرن اول هجری قمری تا پایان قرن هشتم ه.ق. است، نائل آید.

واژگان کلیدی: سکه، دوران اسلامی، خوشنویسی، آیات قرآنی.

درآمد

خوشنویسی را می‌توان یکی شاخص‌ترین هنرهای اسلامی دانست که به مثابه زبان هنری مشترک برای تمامی مسلمانان بوده است. هنر خوشنویسی همواره برای مسلمانان ارزش ویژه داشته، چرا که این هنر وسیله‌ای برای تجسم کلام خدا به شمار می‌آمده است. از جمله شواهد برای مطالعه این هنر سکه‌های اسلامی هستند، زیرا یکی از ویژگی‌های شاخص آن‌ها نسبت به سکه‌هایی مانند سکه‌های ساسانی و بیزانس خطی بودن آن‌هاست. مسلمانان سکه‌هایی مخصوص به خود شامل آیاتی از

قرآن، عبارت شهادتین و برخی اطلاعات اداری را ضرب می‌کردند. باید توجه داشت که سکه‌ها اگرچه نوعی تولید صنعتی در حجم زیاد و دارای ارزش سیاسی و مذهبی بودند و تهیه مطلقاً و حک کردن و ضربه زدن به منظور تولید تعداد زیادی سکه احتمالاً به سرعت و با هدف اقتصادی انجام می‌شده است، اما در عین حال سکه‌ها دارای جنبه هنری نیز بودند. با بررسی خط در سکه‌های اسلامی در ادوار مختلف می‌توان تغییر و تحولات خطوط اسلامی را مشاهده کرد. در آغاز طراحی سکه و نوع خط آن ساده بود، اما به تدریج با تحولاتی که در زمینه کتابت و معماری پدید آمد، خط سکه‌ها نیز تغییر و تحول پیدا می‌کند. در تحقیق پیش رو سعی بر آن است تا تحول و

* فاطمه قلی‌زاده، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس
(fatemehaban@gmail.com)

دگرگونی خط و خوشنویسی در دوران اسلامی و نمود آن بر سکه‌ها را تا قرن هشتم هجری قمری با مقایسه با تحول خط در نسخ و معماری بررسی نماییم.

شکل‌گیری سکه اسلامی

اعراب زمانی که به امپراتوری‌های بزرگ ساسانی و رومی یورش برده و به تدریج بر آن‌ها استیلا یافتند، از خود سکه اختصاصی نداشتند و عمدتاً مبنای داد و ستدشان سکه‌های این کشورها در کنار مبادله کالا با کالا بود (ابن خلدون، ۱۳۶۲: ۴۹۹). در واقع اعراب در مراکز تجاری مانند مکه و مدینه از پول‌های خارجی، مانند دینارهای طلای بیزانسی و درهم‌های نقره ساسانی و بعضی از پول‌های یمن حمیری در معاملات خود استفاده می‌کردند. در حالی که به موضوع مضروب بودن و مسکوک بودن آن‌ها اهمیتی نمی‌دادند و فقط حساب می‌کردند که فلان دینار یا درهم دارای وزنی معین از طلا یا نقره باشد (نقش‌بندی، ۱۳۸۸: ۴). پس از فتح ایران توسط اعراب و با سلطه مسلمانان، تغییراتی بنیادین در جامعه ایرانی در وجوه مختلف از جمله مسائل سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی ایجاد شد. کاملاً واضح است که بازتاب این تغییر و تحول را می‌توان در طرح، فرم و عیار سکه‌های به جامانده از آن دوران دید. بر طبق شواهد سکه‌شناسی در سال ۳۱ ه.ق. در زمان خلیفه سوم ضرب مسکوکات عربی با انجام تغییرات بسیار جزئی بر روی قالب درهم‌های ساسانی آغاز گردید (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۳: ۱۳۷). ضرب این نوع از سکه‌ها که به سکه‌های "عرب ساسانی" موسوم‌اند تا دوران عبدالملک اموی، که اولین سکه اسلامی را ضرب کرد، ادامه یافت. سکه‌های عرب ساسانی، درهم‌هایی با نقش یزدگرد سوم و خسرو دوم بودند که تمام خصوصیات سکه‌های ساسانی را داشتند و تنها تغییراتی که در این سکه‌ها ایجاد گردید، نوشتن واژه‌های اسلامی مانند بسم الله، جید، شهادتین و غیره به خط کوفی ساده در حاشیه خارجی روی سکه‌هاست (شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۶۶).

از سویی دیگر مسلمانان به تقلید از ساسانیان و برای اینکه استیلای خود را به شکل نیرومندی تشکیل دهند، سرزمین‌های تحت سلطه را به نواحی بزرگی تقسیم نموده

و هر ناحیه‌ای را به کارگزاری از نژاد عرب که از پایتخت می‌فرستادند، سپردند (نفیسی، ۱۳۴۲: ۱۶۱). همین کارگزاران یا والیان عرب نیز در تغییر سکه‌ها و تبدیل آن به یک سکه اسلامی نقش داشتند. برای نمونه عبیدالله بن زیاد که مدتی والی بصره و مدتی والی کوفه بود، سکه‌هایی به سبک ساسانی اما با نام خود و پدرش به خط پهلوی ضرب کرد (تصویر ۱). در سکه‌های حجاج بن یوسف که در زمان امویان والی حجاز و عراق بود، نوآوری‌هایی دیده می‌شود. وی نیز سکه‌هایی به سبک ساسانی با نام خود و عبارت شهادت به خط کوفی در حاشیه بیرونی سکه ضرب کرد (تصویر ۲). بشر بن مروان، برادر خلیفه نیز در سال ۷۲ ه.ق. در استخر سکه‌ای ضرب کرده که نام حاکم به خط پهلوی است و حاشیه بیرونی سکه عبارت "بسم الله/لا اله الا الله/لوحده محمد/ رسول الله" نوشته شده و پشت سکه به جای نقش آتشدان، نقش حاکم یا خلیفه در حال اقامه نماز دیده می‌شود (تصویر ۳). نمونه دیگر سکه‌ای جالب اما بدون تاریخ، احتمالاً مربوط به سال ۷۵ ه.ق. است که روی آن تمثالی با پوشش سر و تزیینات روی سینه متفاوت از پرتره‌های ساسانی نقش شده و پشت سکه یک محراب با یک نیزه همراه با عبارت کوفی "امیرالمومنین/ خلیفه الله" ضرب شده است. در واقع جایگزینی محراب و نیزه به جای آتشدان نشان دهنده تلاشی در جهت تولید یک سکه اسلامی خالص است (Treadwell, 2005: 2) (تصویر ۴). بنابراین به مرور زمان و با ایجاد برخی تغییرات یاد شده، سکه‌هایی کاملاً اسلامی وارد سیستم پولی سرزمین‌های تحت سیطره خلافت اموی گردید. این سکه‌ها در اواسط حکومت عبدالملک بن مروان (۸۶-۶۵ ه.ق.) و عمدتاً از جنس طلا در قلمرو غربی و جنس نقره در شرق خلافت اسلامی، به خصوص ایران ضرب و وارد عرصه پول در گردش ممالک اسلامی گردید (Miles, 1975: 365). از همان آغاز متونی بر درهم‌ها و دینارهای اموی ضرب شد که به عباراتی نمادین تبدیل شدند. عبارت شهادتین که دارای ارزش دینی و حقوقی بود و سوره توحید که اشاره به اولین اصل دین اسلام دارد و در حاشیه سکه آیه رسالت ضرب می‌شد. عدم ضرب نام حاکم اموی در آغاز نیز می‌تواند به این دلیل باشد که امویان خود را نماینده خدا یا خلیفه الله

معرفی کرده بودند. بنابراین ممنوعیت تصویرسازی منجر به شکل‌گیری نمادهای تازه‌ای در قالب کلام خدا در قرآن در سکه‌های اسلامی شد.

خط سکه‌ها

اعراب پیش از ظهور اسلام، در اثر ارتباط با مردم سرزمین حوران و حیره، به ترتیب با دو خط نبطی و سریانی آشنا شدند. خط نبطی منشاء پیدایش خط نسخ و خط سریانی منشاء پیدایش خط کوفی در میان اعراب شد. بعد از ظهور اسلام، تا مدت سه قرن، هر دوی این خطوط در کنار هم به کار می‌رفت. گرچه خط نسخ به دلیل وجود "دور" بیش‌تر که سهولت و سرعت نگارش را فراهم می‌کند، عمدتاً برای نوشتن مکاتبات و نسخه‌نویسی مورد استفاده قرار می‌گرفت و خط کوفی به جهت پیچیدگی فرم معمولاً برای کتابت مصحف و تزیین ابنیه و اشیاء به کار گرفته می‌شد (آذرنوش، ۱۳۷۴: ۷۸). در آغاز این خطوط بسیار ساده رواج داشتند، اما با توجه به مقدس بودن زبان عربی به دلیل حامل وحی بودن، هنرمندان اسلامی به مرور سعی در هر چه بهتر و زیباتر نوشتن آن نمودند. اشکال بسیاری از خط زمان امویان و عباسیان به وجود آمد و هر هنرمند درباری شکلی از خط را پدید می‌آورد که به نام وی نیز معروف می‌شد (خان‌ایرانی، ۱۳۴۶: ۵۶). بنابراین هنر خوشنویسی در جهت زیباسازی کلام الهی در بین مسلمانان ارزشی ویژه پیدا کرد. محققان با توجه به قداست هنر خوشنویسی و کاربرد آن در بناها و اشیاء، خوشنویسی اسلامی را نوعی شمایل‌نگاری اسلامی معرفی می‌کنند. یعنی از خط به عنوان یک بن‌مایه هنری در هنرهای صناعی بهره می‌گرفتند (نصری، ۱۳۸۹: ۵۸). ظهور این شمایل‌نگاری را باید مقارن خلافت عبدالملک (۶۵-۸۶ ه.ق.) بدانیم که عربی را زبان دیوانی و اداری قرار داد و برای نخستین بار، سکه‌هایی کاملاً خطی (خط کوفی) با عبارات عربی ضرب کرد.

متون ضرب شده بر سکه‌ها در طول ۵۰ سال به تدریج از خط کوفی معمولی به سبک کتیبه‌های معماری و نسخ خطی قرآنی نزدیک شدند. حکاکان نیز همچون خوشنویسان قرآن‌های اولیه، از تمایل طبیعی خط کوفی به کشیدگی و راست‌گوشه‌ای حروف استفاده کردند.

حروف بر سکه‌های اموی و عباسی به صورت راست‌گوشه و طویل، و همچنین برجسته حک شده‌اند. در واقع بر درهم‌های اموی و عباسی اگرچه متن سکه درون یک دایره جا گرفته است، اما به شکل دایره‌ای سکه تمایل ندارند (Heidemann, 2010: 163) (تصویر ۵). اوج این حکاکی‌های عمودی و افقی طویل در دوران خلافت هارون‌الرشید (۱۹۳-۱۷۰ ه.ق.) دیده می‌شود و متن در فضای محدود سکه به طور نامرتب جا داده شده است (تصویر ۶). در زمان خلافت مامون (۲۱۸-۱۹۸ ه.ق.) تغییراتی در نوع خط کوفی سکه‌ها پدید آمد (Bacharach, 2006: 15).^۱ در نتیجه این تغییر حروف کوفی از شکل زاویه‌دار، که در خوشنویسی «مبسوط» خوانده می‌شود، به شکل انحادار، که در خوشنویسی «مُسَدِّیر» خوانده می‌شود، درآمد (Heidemann, 2010: 164). همچنین در سال ۲۰۱ ه.ق. متن بیش‌تر به طراحی سکه‌ها اضافه شد و شکل قطعی در سال ۲۰۶ ه.ق. بدست آمد. سبک جدید بعدها تقریباً در همه ضربخانه پذیرفته شد. دو حاشیه دایره‌ای شکل به سکه اضافه شد و متن سکه مرتب و خوانا شد (Heidemann, 2010: 163-164). این سبک جدید نگارش حروف کوفی نخست بر درهم‌های ضرب سال ۲۰۶ ه.ق. در مدینه‌السلام دیده می‌شود و به تدریج در ضربخانه‌های دیگر نیز به کار گرفته می‌شود. در ضربخانه مرو از سال ۲۱۲ ه.ق. در ضربخانه دمشق از سال ۲۱۴ ه.ق. در ضربخانه مصر از سال ۲۱۴ ه.ق. در ضربخانه‌های سمرقند از سال ۲۱۷ ه.ق. و در ضربخانه محمدیه از سال ۲۱۸ ه.ق. کاربرد این نوع خط بر دینارها دیده می‌شود. این نوع خط از سال ۲۱۴ ه.ق. بر دینارهای ضرب مصر نیز به کار گرفته شد (باغبیدی، ۱۳۹۲)^۲ (تصویر ۷). در میان سکه‌های عباسیان زیباترین سکه‌ها متعلق به دوران ولایتعهدی امام رضا(ع) هستند. این سکه‌ها دارای متن اداری بیش‌تر شامل نام خلیفه، ولیعهد به همراه القاب و نام ناظر بر ضرب سکه و

۱- از ابتدای قرن دوم ه.ق. خط کوفی تحریری تزیینی به یکی از عناصر مهم تزیین در هنر اسلامی تبدیل شد و بر صفحه‌های قرآن، سکه‌ها و کتیبه‌ها خودنمایی کرد (کارگر و ساریخانی، ۱۳۹۰: ۲۵). البته جنبه تزیینی سکه‌ها به دلیل اهمیت خوانا بودن خط، بسیار محدود است.

۲- نیز نک به El-Hibri, 1993

به خط کوفی مرتب و زیبا در محیط دایره‌ای سکه جای داده شده‌اند (تصویر ۸).

با آغاز قرن سوم ه.ق. ایران به مناطق مختلفی تقسیم شد که توسط سلسله‌های محلی ایرانی و با تأیید خلافت عباسی اداره می‌شدند. در قلمرو این حکومت‌های ایرانی شاهد شکل‌گیری فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی هستیم. اتفاق مهم در این زمان استفاده و در خدمت گرفتن عناصر هنر ایرانی برای بیان جهان‌بینی اسلامی بود. به عبارتی هنرمندان ایرانی نومسلمان، جهان‌حسی-هنری خود را منطبق بر ارزش‌ها و سنت‌های اسلامی تعدیل کردند (خزایی، ۱۳۸۵: ۴۴). در زمینه خوشنویسی نیز ایرانی‌های مسلمان خط کوفی ساده را از اعراب اقتباس کرده و آن را تغییر و نوعی خط تزئینی رواج دادند. این خط که به خط کوفی ایرانی معروف است از حدود قرن سوم یا اوایل چهارم ه.ق. شکل گرفت. تفاوت عمده این خط با خط کوفی اولیه در ظرافت، سهولت نوشتن و خوانایی حروف است. در مقایسه با کوفی اولیه شکل و فرم اکثر حروف در خط کوفی ایرانی تغییر پیدا کردند. خطی که خطاطان ایرانی ابتکار کردند از خط کوفی عباسی مشتق است و در آن مدها واضح‌تر از جرها است، یعنی قسمت‌های عمودی حروف از قسمت‌های افقی روشن‌تر و واضح‌تر است (دیماند، ۱۳۸۹: ۷۷).^۱ به نظر می‌رسد مهم‌ترین ویژگی این خط طراحی هنرمند به تناسب و بر اساس ذوق و سلیقه باشد. این خط تزئینی منجر به پیدایش قلمی از این خط شد که در آن سرک برخی از حروف و عمدتاً زمینه بین کلمات و سطور با نقوش گیاهی مسبک یا اسلیمی زینت یافته‌اند. امروزه این شیوه را "قرمطی" نیز می‌نامند (افروند، ۱۳۷۳: ۷۷). در واقع خط کوفی در کتیبه آثار معماری، ظروف سفالی و سکه‌ها ذوق و تنوع پیدا کرد و هنرمندان سعی کردند با تلفیق عناصر مختلف گیاهی و هندسی و اعمال ذوق و سلیقه خویش خطوط متنوع کوفی تزئینی را پدید آورند. نکته قابل توجه اینکه

در قلمرو غربی اسلام این تزئینات با تغییر و تحول کمی تا پایان قرن چهارم ه.ق. به کار گرفته شد، اما در قلمرو شرقی به طور کلی قواعد تزئینی از قرن چهارم ه.ق. به بعد تحول و توسعه یافت (سهیلی خوانسالاری، ۱۳۵۹: چهار).^۲ این قواعد کوفی ایرانی یا تزئینی به خوبی در سکه‌های حکومت‌های محلی از جمله سامانیان، غزنویان، آل بویه و سلجوقیان قابل مشاهده است. درباره خصوصیات زیبایی‌شناسی که در سکه‌ها بکار رفته است می‌توان موارد زیادی را اشاره کرد که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

از دوران حکومت سامانیان پایان حرف "نون" یا "عین" به صورت یک هلال برجسته گاهی تا پایین خط می‌آید. این ویژگی خیلی زود در تمام خلافت اسلامی به عنوان یک ویژگی عمومی گسترش یافت (تصویر ۹). در همان زمان گل‌های اسلیمی پایان حروف "نون" یا "ر" به عنوان سبک سامرا اضافه شد (Heidmann, 2010: 163-164). در حدود سال ۲۹۰ ه.ق. این اسلیمی‌های چرخشی یک ویژگی منظم بر درهم‌های سامانی در شرق ایران و ماوراءالنهر شد (تصویر ۱۰). همچنین در زمان غزنویان نیز سکه‌های ضرب بلخ، هرات و غزنه با کوفی تزئینی و انتهای حروف با چرخش اسلیمی دیده می‌شود (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

همچنین در بسیاری از سکه‌های سامانی نوک حروف عمودی دو شاخه شده است که از ویژگی‌های کوفی گلداری یا برگ‌دار است (تصویر ۱۳). کوفی برگ‌دار با تزئین راس‌های هر یک از حروف شامل نیمه برگ نخل و برگ‌های دو یا سه پره‌ای (دالبردار)، دو شاخه شدن انتهای حروف، که حتی ممکن است با اشکال و فرم‌هایی آغازین حروف انتهایی ارائه شود، مشخص می‌شود. علاوه بر نقش‌مایه‌های گیاهی، آذین‌های پیچکی و طوماری از انتها یا حتی از شکل‌های میانی حروف روییده می‌شوند. ویژگی اساسی کوفی گلداری این است که آذین‌های پیچکی و اسلیمی‌های بی‌نظیر آن با حروفی که خود از آن‌ها

۱- این مورد یکی از ویژگی‌های مهم سکه‌های اسلامی ایران است. تأکید حروف عمودی که باعث زیباتر شدن و نظم بیش‌تر متن در فضای دایره‌ای سکه هم می‌شده است.

۲- قرمطه در لغت یعنی ریز بودن خط و نزدیکی کلمات و خطوط به یکدیگر (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷۵۱۶).

۳- لازم به یادآوری است در حالی که بخش شرقی دنیای اسلام در تزئین کتیبه‌های عربی نهایت مهارت را به کار بردند و حروف را به بالاترین درجه هماهنگی، توسعه دادند، غرب جهان اسلام در کاربرد و توسعه هنر خوشنویسی نسبتاً فقیر ماند (شیمل، ۱۳۸۶: ۲۳).

سرچشمه گرفته، یک واحد سازمان یافته را شکل می دهند (گرومن، ۱۳۸۳: ۸-۷)!

اما در دوران سلطنت سلجوقیان خوشنویسی کوفی روی سکه ها به اوج خود رسید. همانطور که در منابع به آن اشاره شده است، در دوران سلجوقیان خط کوفی ایرانی حداکثر رشد و ترقی را نموده و تذهیبات آن نیز غنی تر شده است (دیماند، ۱۳۸۹: ۷۷). در واقع یکی از ویژگی های مهم سکه های سلجوقیان استفاده از کوفی گلدان روی سکه ها است البته تا جایی که به خوانا بودن متن سکه لطمه وارد نسازد در بیش تر سکه ها نوعی چرخش های اسلیمی در انتهای برخی حروف استفاده شده که می توان آن را نوعی از خط کوفی گلدان یا مشجر نامید (تصاویر ۱۴ و ۱۵). در این زمان کوفی گلدان در بناهای معماری نیز کاربرد گسترده دارد. در دوران سلجوقی استفاده از گچ تمایل به بهره گیری از خط کوفی ساده در تزیینات بناها به خصوص قسمت داخلی، جای خود را به کاربرد انواع خطوط کوفی تزیینی بر زمینه های از گل و بوته های گچ بری شده داد. همچنین خطوط نسخ، ثلث و ریحان نیز، بر زمینه ای از گل و بوته های تزیینی، زینت بخش قسمت های داخلی بنا شدند. گنبد سرخ مراغه یکی از بناهای دوره سلجوقی است که کتیبه های آن قابل مقایسه با متن سکه های آن دوران است. این بنا در سال ۵۴۲ ه.ق. ساخته شده است. این بنا دارای هفت کتیبه به خط کوفی است. خط کوفی بکار رفته در این کتیبه ها خط بسیار منحصر به فردی است که ترکیب آن با طرح های اسلیمی و با تزیینات آن ماهرانه است (بیگ باباپور، ۱۳۸۸: ۶۷۵) (تصویر ۱۶).

در نیمه دوم قرن پنجم ه.ق. شیوه های جدیدی برای تزیین کتیبه ها بوجود آمد، که اولین نمونه این تزیین در محراب شماره ۴ مسجد ملک کرمان بکار رفته است، بدین ترتیب که انتهای حروف "الف" و "لام" و یا قسمت های زمینه که با دو خط موازی پر شده، به دو طرف برگشته است. این شیوه به نحوه زیبایی در کتیبه محراب مسجد

جامع برسیان نیز نوشته شده است (تصویر ۱۷). در قرن ششم ه.ق. شیوه مذکور با یک نوع تزیین دیگر به طور وسیعی در محراب های سنگی و گچبری و آجرکاری بکار گرفته شده است. این شیوه عبارت است از انتهای حروف مانند "کاف"، "نون"، "ح" و "واو" به صورت سر مرغابی به پایین خم شده که در بعضی این خم شدگی زیاد و در بعضی حروف کم است (سجادی، ۱۳۷۶: ۲۲۴) (تصویر ۱۸).

از خطوط دیگر مورد استفاده در سکه های اسلامی خط نسخ است. این خط جزو اقلام سته و از نوع خطوط مستدیر و قوسی است (شیمل، ۱۳۸۶: ۱۹). مقبول افتادن خط نسخ و کتاب های نوشته شده با این خط، به دلیل استفاده از کاغذ های جدید، روش های نوین کاتبان و نیز گسترش عمومی سواد امکان پذیر بوده است. هنر کاغذ سازی چینی اولین بار در سمرقند در ماوراءالنهر بکار رفته است. در طول قرن دوم ه.ق. ساخت و استفاده از کاغذ در ایران و عراق گسترش یافت. گسترش و دسترسی به کاغذ به عنوان یکی از مواد نوشتن، پایه موفقیت استثنایی تمدن اسلامی در قرن سوم و چهارم ه.ق. در زمینه های شکوفایی دین و قانون، نوشتن تاریخ و تولیدات ادبی، ترجمه و علوم طبیعی بوده است. کاغذ به عنوان یک نیروی جلوبرنده قابل ملاحظه در دولت و دیوانسالاری متمرکز بکار برده شد. کاغذ سبک نوشتن را نیز تغییر داد. قدیمی ترین نسخه ها به خط نسخ مربوط به سال ۳۹۱ ه.ق. تاریخ گذاری شده اند. در حدود سال ۲۹۰ ه.ق. خط نسخ برای اولین بار به صورت جزئی بر سکه ها نیز بکار برده شد. در حالی که اکثراً به همان سبک درهم های عباسی (کوفی گوشه دار) ضرب می کردند اما سامانیان و بعضی اتباع ایشان در سکه ها به صورت جزئی نسخ را بکار می بردند. مثلاً برای نام حاکم تا حدود یک قرن استفاده از خط نسخ ادامه یافت (تصویر ۱۹). خطاط معروف یعنی ابن بواب (وفات: ۴۲۳ ه.ق.) در بغداد این خط را تعالی بخشید. از این زمان تا بیش از یک قرن، خط نسخ برای امور تشریفاتی و مقدس استفاده شد. در واقع تسلط خط نسخ در دهه های حدود ۴۰۰ ه.ق. نشانه اوج آن در خوشنویسی بر سکه ها در شرق است، دلیل آن هم استفاده قریختایبان ترک در آسیای مرکزی از این خط برای ضرب سکه و

۱- ذکر این نکته لازم است که در نسخ خطی و کتابت هنرمندان مسلمان از همان قرون اولیه اسلامی شکافتن و دو فاق کردن انتهای بالایی حروف عمودی را شروع کردند و آن ها را با برگ های کوچک، برگ های نخلی، گل ها و یا با گره زدن "الف" با "لام" تغییر شکل دادند (شیمل، ۱۳۸۶: ۱۷).

نوشتن نسخ خطی است، بویژه در نواحی که تازه به تسلط اسلام درآمده بودند، شهرهایی مانند بالاساقون (Balasaghun، بورانا امروزی در نزدیکی بیشکک، قرقیزستان)، اوزکند (اوزکند امروزی، ازبکستان) و شهرهای دیگر، هنر خوشنویسی فوق‌العاده‌ای را عرضه کردند (Heidemann, 2010: 165). بنابراین اگرچه خط کوفی تا قرن هفتم ه.ق. خط غالب سکه‌ها در دنیای اسلام بود، اما خط نسخ نیز گهگاهی بر سکه‌ها از پایان قرن سوم استفاده شد. البته در غرب جهان اسلام احتمالاً استفاده از این خط برای اولین بار در سال ۴۹۰ ه.ق. در یک مورد منحصر به فرد در یک دینار فاطمیان در مصر اتفاق افتاد. بعدها از سال ۵۵۸ ه.ق. نورالدین محمد سبک دوگانه کوفی- نسخ را به عنوان یک ویژگی منظم بر سکه‌های مسی ضرب دمشق معمول کرد. اما درهم‌ها به خط کوفی باقی ماندند در حالی که نیم‌درهم‌ها به طور کامل با خط نسخ بدون نقطه نوشته می‌شدند. سکه‌های ایوبیان در سوریه نیز زمان حکومت صلاح‌الدین و همچنین سکه‌های مملوکان از کوفی به نسخ تغییر کرد (تصویر ۲۰). در دوره‌های میانی اسلام گاه شاهد استفاده از خط کوفی و گاه خط نسخ بر سکه‌ها هستیم. در قلمرو سلجوقیان آناتولی در آسیای صغیر، فرم سومی از کتیبه‌های دیوانی به سکه‌ها اضافه شد، ارائه اطلاعات اداری درباره تاریخ و ضرابخانه (تصویر ۲۱). موحدون در غرب نیز یک نوع خط نسخ مغربی متفاوتی را در سکه‌ها ارائه دادند (Heidemann, 2010: 167).

با انقراض حکومت خوارزمشاهیان و خلافت عباسی به دست مغولان، نهادها و معیارهای حکومتی دگرگون و بازتاب اثر این تحولات در سکه‌ها نیز منعکس شد. با پایان یافتن خلافت عباسی نام خلیفه از سکه‌ها حذف شد. دوران حکومت صد ساله ایلخانان مغول در ایران از ۶۵۴ ه.ق.، آغاز سلطنت هولاکوخان تا ۷۵۶ ه.ق.، آخر سلطنت انوشیروان، از لحاظ سکه و تنوع آن از نظر زبان، رسم‌الخط، تصاویر، تزیینات، شعائر، علایم و تمغا پربرکت و پیچیده است (سرافرازی، ۱۳۸۹: ۴۹).

در زمان حکومت ایلخانان در ایران مذهب نقش سیاسی پیدا می‌کند. مطالعه متون نشان می‌دهد که حاکمان در هر دوران بر اساس شرایط و روابط سیاسی به

یک مذهب گرایش پیدا می‌کردند. اما در عین حال امری که نباید در سیاست جهاننداری مغول فراموش کرد عدم تعصب مذهبی است که کمک بزرگی به سلاطین مغول نمود تا بهتر بتوانند سیاست زیرکانه وسیعی برای از بین بردن نفرت مسلمین به خود در جلب نظر آنان و ایجاد محبوبیت در سرزمین‌های اسلامی را در عین مبارزه با مسلمین مصر و شام و به دست آوردن حمایت و پشتیبانی مسیحیان اجرا کنند (مرادی، ۱۳۸۱: ۱۱۰). این تسامح و تساهل مذهبی مغولان در مورد سکه‌های آنان نیز آشکار است. متن و نوع خط در سکه‌های مغولان با توجه به تغییرات سیاسی و اجتماعی در زمان هر حاکم متفاوت است. در آغاز در سکه‌های چنگیزخان و هولاکو خان با آنکه مسلمان نبودند، کتیبه اسلامی وجود دارد و نام حاکم به خط فارسی حک شده است. رواج واژه‌های فارسی از آغاز در سکه‌ها نشان از قدرت‌گیری عنصر ایرانی و غلبه زبان فارسی از این دوره دارد (تصویر ۲۲). پس از دوره تسلط و تثبیت حکومت ایلخانان، سکه‌ها به تدریج تحت تاثیر فرهنگ مغول قرار گرفته و با اینکه بیش‌تر شاهان این دوره ظاهراً مسلمان شده و نام اسلامی برای خود انتخاب نمودند، ولی نام و القاب خود را به خط اویغوری یا فارسی ضرب کرده‌اند. در دوران حکومت آباقاخان و ارغون به دلایل سیاسی اقلیت‌های مذهبی از جمله مسیحیان و یهودیان قدرت می‌گیرند. آباقاخان برای پیروزی در جنگ‌هایش نیاز به کمک غربی‌ها داشت، به این منظور توجه خاصی به مسیحیان نشان می‌داد. زمان وی دین مسیح رونق یافته و تعداد کلیساها روز به روز افزایش می‌یافت (بیانی، ۱۳۷۹: ۹۰۵). ارغون نیز سیاستی را در پیش گرفت تا با کمک اقلیت‌های مذهبی پایه‌های حکومتی خود را مستحکم سازد (اشپولر، ۱۳۸۴: ۸۸). قدرت گرفتن و نفوذ این اقلیت‌های مذهبی در دربار حاکمان ایلخانی بر سکه‌های این زمان آشکار است (تصاویر ۲۳ و ۲۴). در واقع از سال ۶۵۰ تا ۶۹۴ ه.ق. ایلخانان قصد داشتند با تکیه بر عناصر غیرایرانی و غیرمسلمان به حکومت خود ادامه دهند. عدم موفقیت و برخوردهایی که در سیاست خارجی با جهان اسلام پیش می‌آمد، آنان را دچار مشکل می‌کرد. دو تن از مهم‌ترین امرای ایلخانی یعنی غازان خان و اولجایتو با در نظر گرفتن

واقعیات جهان اسلام و مخصوصاً تکیه بر مسلمان بودن اکثریت مردم ایران، به دین اسلام گرویدند (مرادی، ۱۳۸۱: ۱۲۸). به خصوص در دوران حکومت اولجایتو که تشیع را مذهب رسمی اعلام می‌کند. وی از همان ابتدای روی کار آمدن دستور داد تا سکه‌ای ضرب کنند که روی آن در سه سطر موازی کلمات "لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله" نقش بسته شود. اسامی دوازده امام نیز به ترتیب پیرامون دایره در پنج ضلع سکه نقر شده است (بیانی، ۱۳۷۹: ۴۸۱) (تصویر ۲۵). هنگامی که به سکه‌های اولجایتو نظر می‌افکنیم، تحولات مذهبی-سیاسی این عهد را به خوبی در می‌یابیم. تنها کلمه مغولی که به خط اویغوری از دوره اولجایتو بر سکه‌ها باقی است، نام "اولجایتو سلطان" است. این تحولات حاکی از دور شدن کامل حکومت ایلخانی از مرکز امپراتوری مغول و گرایش به سمت فرهنگ ایرانی است. نام خلفای راشدین "ابوبکر، عمر، عثمان و علی" نیز از دوران اولجایتو بر روی سکه‌ها نقر شده است. در حالی که تا این زمان بیش‌تر شعارهای اسلامی در سکه‌ها آیات قرآن بود و ذکر نام خلفای چهارگانه قبل از آن سابقه نداشت. همچنین از این دوره شعارها و علائم مسیحی و یهودی از بین رفت (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۷: ۳۱۸؛ سرفرازی، ۱۳۸۹: ۶۲).

در زمان ابوسعید آخرین حاکم ایلخانی کلمات اویغوری از روی سکه‌ها حذف شد و به طور استثناء در سکه‌هایی محدود و تنها یک کلمه به اویغوری باقی ماند. خط جدیدی که از این دوران در سکه‌ها استفاده شد، خط کوفی بنایی^۱ است. خط بنایی در سکه‌ها از نوع خط بنایی ساده است. قدیمی‌ترین سکه به این خط مربوط به این دوران است. در حالی که خط بنایی در دوره‌های پیش از این مانند آل بویه و غزنوی بر روی بناها مشاهده می‌شود. در واقع این خط برای سکه ابداع نشده، بلکه با الهام از خطوط بنایی ابنیه کار شده است. در سکه‌های ایلخانی برای نوشتن این خط عبارات در چهارچوبی با فضاهای

مثبت و منفی تقریباً یکسان ترکیب شده‌اند. قالب استفاده شده برای عبارات بنایی مربع است که به خوبی در فرم دایره‌ای سکه جای می‌گیرد (تصاویر ۲۶ و ۲۷). در دوران‌های بعد از جمله زمان امیر تیمور، اوزون حسن از سران سلسله قراقویونلو و شاه اسماعیل صفوی نیز از خط بنایی در عبارات مذهبی پشت سکه‌های خود استفاده کرده‌اند (سرفرازی، ۱۳۸: ۳۰).

برآیند

خوشنویسی اسلامی به عنوان یکی از شاخص‌ترین هنرهای اسلامی بوده و در میان مسلمانان ارزش زیادی دارد. سکه‌ها در کنار کتیبه‌ها و نسخ خطی منبعی جهت مطالعه این هنر هستند. هنر نوشتاری در سکه‌ها زمانی پدید آمد که آیات قرآنی به عنوان نماد امپراتوری اسلام شناخته شدند. پس از فتح ایران توسط مسلمانان، خط عربی از نوع کوفی به خط عمومی اسلام در ایران و دیگر سرزمین‌های مفتوحه گسترش یافت. در دوران امویان و عباسیان سکه‌ها با خط کوفی ساده ضرب می‌شدند اما به تدریج همگام با تحول خوشنویسی در زمینه‌های معماری و نسخ خطی، خط سکه‌ها نیز تغییر پیدا می‌کند. به خصوص در این تغییر ایرانیان سهم مهمی داشتند. با شروع قرن سوم ه.ق. و تشکیل حکومت‌های ایرانی تزئیناتی به خط و طراحی سکه‌ها اضافه می‌شود. البته باید توجه داشت تزئین و تذهیب در سکه‌ها رشد محدودی داشت، زیرا متن سکه مستقیماً آن را طلب نمی‌کرد، زیرا مهم‌ترین نقش سکه به عنوان پول در جامعه نقش اقتصادی است. بنابراین سکه‌ها در وهله اول برای جنبه اقتصادی و آسانی مبادلات تجاری در یک جامعه تولید و در دسترس همه افراد جامعه قرار می‌گرفتند. در عین حال متن سکه‌های اسلامی همیشه در جهت گرایش‌های سیاسی و مذهبی حاکمان ضرب می‌شد، بنابراین متن سکه و خوانا بودن آن به عنوان نشانه‌ای مهم برای حاکمیت از اهمیت زیادی برخوردار بود. اما بیش‌ترین تغییر و تحولات را در سکه‌های زمان حاکمیت ایلخانیان شاهد هستیم. در این دوران طراحی‌های متفاوتی به سکه‌ها اضافه شد که از عناصر معماری گرفته شدند مانند محراب و آجرچینی کوفی. همچنین خط و زبان‌های

۱- خط کوفی بنایی از همان کوفی اولیه مشتق می‌شود و در تزئینات آجرکاری و کاشیکاری و ترکیب این دو در معماری اسلامی به کار رفته است. حروف ساده این خط دارای حرکات مستقیم افقی و عمودی موازی و متقاطعی هستند که به صورت مستطیلی یا مربعی جلوه می‌کنند. خط بنایی دارای نظم کاملاً هندسی است و ترکیب‌بندی آن روی کتیبه نیازمند دقت فراوان است (فضائلی، ۱۳۶۲: ۲۲).

جدیدی نیز مانند اویغوری و چینی که در کنار خط کوفی اضافه شد. به طور کلی بعد از ۵۰۰ ه.ق. به خوشنویسی در سکه‌ها اهمیت زیادی داده می‌شود. در واقع سبک نوشتاری روی سکه‌ها به سبک تشریفاتی برجسته آن زمان یعنی خط تعلیق در اسناد اداری و شعر وابستگی پیدا می‌کند. همچنین خط نسخ و انواع کوفی تزئینی از جمله کوفی بنایی به فضای سکه‌ها راه پیدا می‌کند. از قرن هفتم ه.ق. به بعد خطوط روی سکه‌ها به تدریج از کوفی به نسخ تبدیل می‌شود و هرچه از این تاریخ دور شویم این استفاده از خط نسخ بیش‌تر می‌شود تا در عهد صفوی و حتی کمی قبل از آن تاریخ، دیگر سکه‌ای با نوشته کوفی دیده نمی‌شود.

کتاب‌نامه

فارسی

آذرنوش، آذرتاش، ۱۳۷۴، *راهنمای نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی* (چاپ دوم)، تهران: نشر توس.

ابن خلدون، عبدالرحمن، ۱۳۶۲، مقدمه (جلد اول)، ترجمه محمدپروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اشپولر، برتولد، ۱۳۸۴، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

افروند، قدیر، ۱۳۷۳، «بررسی قرآن‌های خط کوفی ایران»، وقف میراث جاویدان، سال دوم، شماره ۴، صص ۷۳-۶۰.

اقبال آشتیانی، عباس، ۱۳۸۷، *تاریخ مغول*، تهران: انتشارات نگاه.

باغبیدی، حسن، ۱۳۹۲، «نگاهی دیگر به سکه‌های ولایتعهدی امام رضا (ع)»، در: *جشن‌نامه آیت‌الله رضا / استاد*، به کوشش رسول جعفریان، قم: نشر مورخ.

بیانی، شیرین، ۱۳۷۹، *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*، تهران: انتشارات سمت.

بیگ‌باباپور، یوسف، ۱۳۸۸، «کتیبه‌های آجری خط کوفی در هنر معماری سده ششم هجری: (گنبد سرخ مراغه- دوره

سلجوقی)»، *پیام بهارستان*، دوره دوم، شماره ۵، صص ۶۸۴-۶۷۵.

خان‌ایرانی، عبدالمحمد، ۱۳۴۶، *پیدایش خط و خطاطان* (چاپ دوم)، تهران: کتابخانه ابن سینا.

خزایی، محمد، ۱۳۸۵، «نقش تزیینات هنر ساسان در شکل‌گیری هنر اسلامی ایران در سده‌های سوم تا پنجم ه.ق.»، *فصلنامه نگره*، شماره ۲ و ۳، صص ۵۲-۴۱.

دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۷، *لغتنامه دهخدا* (چاپ دوم)، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

دیمانند، موریس، ۱۳۸۹، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

سجادی، علی، ۱۳۷۶، *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول*، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.

سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آوزرمانی، ۱۳۸۳، *سکه‌های ایران* (چاپ سوم)، تهران: انتشارات سمت.

سرافرازی، عباس، ۱۳۸۹، «گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان بر اساس مسکوکات ایلخانی»، *مجله پژوهش‌های تاریخی*، دانشگاه اصفهان، سال دوم، شماره ۱، صص ۶۶-۴۷.

سهیلی خوانسالاری، احمد، ۱۳۵۹، «مقدمه»، در: *گلستان هنر*، قاضی احمد قمی، تهران: نشر منوچهری.

شمس اشراق، عبدالرزاق، ۱۳۶۹، *نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام*، تهران: انتشارات دفتر خدمات فرهنگی استاک.

شیمیل، آنه ماری، ۱۳۸۶، *خوشنویسی اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات مطالعات هنر اسلامی.

فضاالی، حبیب‌الله، ۱۳۶۲، *اطلس خط*، تهران: انتشارات ارغوان.

کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی، ۱۳۹۰، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران*، تهران: انتشارات سمت.

گرومن، آدولف، ۱۳۸۳، منشاء و توسعه ایتدایی کوفی گلدار، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.

مرادی، مسعود، ۱۳۸۱، «مسیحیت و ایلخانان؛ تلاش برای انهدام اسلام از هلاکو تا غازان»، مجله شناخت، شماره ۳۴، صص ۱۰۷-۱۲۶.

نفیسی، سعید، ۱۳۴۲، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.

نقش‌بندی، ناصر، ۱۳۸۸، درهم اسلامی، ترجمه امیر شاهد، تهران: انتشارات پازینه.

نصری، امیر، ۱۳۸۹، «رویکرد شمایل‌نگاری و شمایل‌شناسی در مطالعات هنری»، مجله رشد آموزش هنر، شماره ۲۳، صص ۵۶-۶۴.

غیرفارسی

Museum für Völkerkunde München, Munich, London, New York: Prestel: 161-171.

Miles, G., 1975, "Numismatics", In: *The Cambridge History of Iran* 4, Fray, R.N., (Ed.), Cambridge University Press: 364-377.

Treadwell, L., 2005, "Mihrab and 'Anaza or Sacrum and Spear? A Reconsideration of an Early Marwanid Silver Drachm, *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* XXII: 1-28.

Bacharach, J., 2006, *Islamic History through Coins*, The American University in Cairo Press.

El-Hibri, T., 1993, "Coinage Reform under the 'Abbāsid Caliph al-Ma'mūn", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 36(1): 58-83.

Heidemann, S., 2010, "Calligraphy on Islamic Coins", In: *The aura of Alif: The Art of Writing in Islam*, Frembgen, J.W., (Eds.), Staatliches

تصاویر

تصویر ۱: سکه‌ای از عبیدالله بن زیاد، ضرب دارابگرد (ANS, Islamic Department: 1971.316.1357)

تصویر ۲: سکه‌ای از حجاج بن یوسف، ضرب اردشیر خوره (ANS, Islamic Department: 1951.185.1)

تصویر ۳: سکه‌ای از بشر بن مروان، ضرب کوفه (ANS, Islamic Department: 1983.14.1)

تصویر ۴: سکه‌ای متفاوت با نقش محراب و نیزه ضرب سال ۷۵ ه.ق. (Treadwell, 2005: 2)

تصویر ۵: درهم اموی، ضرب کرمان، سال ۹۳ ه.ق. (Baldwin's Auctions.: Islamic Coin Auc 23: lot 85)

تصویر ۶: سکه‌ای از هارون الرشید: سال ۱۷۵ ه.ق. (ANS, Islamic Department: 1972.79.425)

تصویر ۷: درهمی ضرب مدینه‌السلام، سال ۲۰۷ ه.ق. (Fitzwilliam Museum, 104623)

تصویر ۸: سکه‌ای مربوط به ولایتعهدی امام رضا (ع)، سال ۲۰۲ ه.ق. (David Collection Museum: C134)

تصویر ۹: دیناری از المستنجد خلیفه عباسی، ضرب مدینه‌السلام، سال ۵۶۱ ه.ق. (ANS, Islamic Department: 1965.270.24)

تصویر ۱۰: نمونه درهم از اسماعیل بن احمد، ضرب بلخ، سال ۲۷۲ ه.ق.، کاربرد اسلیمی در خط کوفی (ANS, Islamic Department: 1971.316.390)

تصویر ۱۱: نمونه‌ای از درهم غزنوی، مسعود، ضرب بلخ، سال ۴۳۰ ه.ق. (ANS, Islamic Department: 1927.179.73)

تصویر ۱۲: نمونه‌ای از درهم غزنوی، محمود، ضرب بلخ، سال ۳۹۶ ه.ق. (ANS, Islamic Department: 1980.35.46)

تصویر ۱۳: سکه‌ای مسی از نصرین احمد سامانی، ضرب الشاش، سال ۲۵۴ ه.ق. (zeno.ru: 36176)، خط کوفی برگ‌دار یا گلدان

تصویر ۱۴: از سمت راست: نمونه‌ای از خط کوفی گلدان (گرومن، ۱۳۸۳: ۹). سمت چپ: نمونه‌ای از دینار سلجوقی، ضرب سال ۵۰۴ ه.ق. (موزه ملک: ۳۰۰)

تصویر ۱۵: در این سکه ادامه حروف "ی" در کلمه اثنی و "واو" به صورت پیچکی و طوماری ضرب شده است (ANS, Islamic Department: 1967.261.7)

تصویر ۱۶: مقایسه خط کوفی بر بناها و سکه‌های دوران سلجوقی، از راست: ۱) کتیبه دیوار شمالی مربوط به بانی بنای گنبد سرخ یعنی حکمرانی به نام عبدالعزیز بن محمود بن سعد در سر در بنا است (بیگ‌باباپور، ۱۳۸۸: ۶۶۰)، ۲) دیناری از دوران سلجوقی، پشت سکه، ضرب شیراز، سال ۴۸۸ ه.ق. (موزه ملک: ۲۹۱)، ۳) دیناری از دوران سلجوقی، روی سکه، ضرب اصفهان، سال ۴۹۸ ه.ق. (موزه ملک: ۳۱۰)

تصویر ۱۷: تصویر سمت راست: انتهای الف‌ها و لام‌ها به دو طرف برگشته است. تصویر سمت چپ: دینار سلجوقی، ضرب شیراز، سال ۴۸۸ ه.ق. (موزه ملک: ۲۹۱)

تصویر ۱۸: سمت راست: شیوه‌ای از کتیبه‌نگاری که در نیمه اول قرن ششم ه.ق. متداول بوده است. سمت چپ: دینار ملک‌شاه سلجوقی، سال ۴۶۷ ه.ق. (موزه ملک: ۲۹۷)، در این سکه حرف "ح" در کلمه محمد به همان شیوه کتیبه ضرب شده است. در بسیاری از سکه‌های سلجوقی حروف "ح" و "میم" به این صورت ضرب شده است.

تصویر ۱۹: سکه‌ای از بنی جرید (Banijurids)، شمال آفریقا، تاریخ ۲۹۲ ه.ق.، اولین نمونه درهم که بر آن از خط نسخ استفاده شده است. پشت سکه (سمت چپ) نام حاکم به خط نسخ نوشته شده است. کتیبه کوفی این سکه بسیار هنرمندانه نوشته شده است. سه حرف "ر"، "ی" و "کاف" در خط سوم پشت سکه به صورت گلداز طراحی شده‌اند (Heidmann, 2010: 166).

تصویر ۲۰: نمونه‌ای از درهم ضرب شده توسط ایوبیان دمشق، سال ۶۳۷-۶۳۵ ه.ق. (ANS, Islamic Department: 1936.105.93)

تصویر ۲۱: نمونه سکه‌ای از سلجوقیان آناتولی، ضرب قیصریه، سال ۶۱۷ ه.ق. (موزه بانک سپه: ۱۲۰۵۶)

تصویر ۲۲: سکه‌ای از چنگیز خان، نمونه‌ای از ضرب کلمات فارسی بر سکه (موزه ملک: 5000.06.00581)

تصویر ۲۳: سکه‌هایی از آباق‌خان با نفوذ اقلیت‌ها مذهبی: ستاره داوود، خط اویغوری، شیر و خورشید (<http://www.baldwin.co.uk>)

تصویر ۲۴: سکه‌ای از ارغون، با نقش صلیب و شعار تثلیث، ضرب تفلیس (www.stevealbum.com)

تصویر ۲۵: سکه‌هایی از اولجایتو، ضرب جرجان، سال ۷۱۴ ه.ق، با شعار "لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله" (ANS, Islamic Department: 1937.1.8)

تصویر ۲۶: سکه‌ای از ابوسعید، ضرب شیروان (ANS, Islamic Department: 1922.216.400)